

О. М. АПАНОВИЧ (Київ)

Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст.

Військові канцеляристи, які разом з "служителями" — протоколістами, копійстами, товмачами (перекладачами) входили до персонального складу Генеральної військової канцелярії — центрального органу виконавчої влади Гетьманщини, становили вищий щабель її апарату.

Службове, професійне визначення цієї категорії людей,¹ які мали назву "військові канцеляристи", далеко не вичерпують оцінки ні того важливого місця, яке вони займали в українському суспільстві другої половини XVII — XVIII ст., ні їх громадської ролі, а головне — їх значення в розвитку культури Гетьманщини.

Персонал військових канцеляристів Генеральної військової канцелярії комплектувався переважно з вихованців Києво-Могилянської академії. І це, безумовно, було важливим фактором у формуванні особистості кожного з них. Освічені юнаки приходили до Генеральної військової канцелярії зі знанням кількох іноземних мов, прослухавши курси граматики, синтаксису, піітики, риторики, філософії, логіки, богослов'я, математики.

Однак і державна установа, в якій вони працювали, умови і можливості цієї праці теж відігравали неабияку роль у формуванні соціальної групи українського суспільства, яку називали "станом військових канцеляристів". У Генеральній військовій канцелярії вони одержували і збагачували юридичні, військові та історичні знання, удосконалювали фахову майстерність.

Нашадок генерального обозного Івана Ломиковського, прибічника Івана Мазепи, Василь Ломиковський — історик, етнограф, агроном, у своїй праці "Про Малоросію: про древні звичаї малоросійські, про службу воїнську і цивільну, про чини і посаду чиновників, за абеткою" (1808 р.) присвятив окрему статтю військовим канцеляристам. Ломиковський народився у 1777 р., в юнацький вік міг безпосередньо чути спогади від живих сучасників Генеральної військової канцелярії. Він свідчив, що у військові канцеляристи "втрапити було нелегко", не тільки належало мати достатньо доказів про засвоєну науку в Києво-Могилянській академії, а й бути ще людиною "чесної поведінки і доброї моралі". Після прийому у військові канцеляристи він приводився до присяги. Ломиковський пише, що звання "військовий канцелярист" дефініціювалося як "кандидат, гідний усіх чинів" ("Candidatus omnium dignitatum"). Автор статті також повідомляє, що військові канцеляристи "в години дозвілля і відпочинку в курені, де вони жили, вправлялися у вокальному співі, грі на скрипках, басах, гусях, флейтах і складали іноді концерти... У неділю й святкові дні вважали вони за обов'язок займати криласи під час нічних служб і літургій, і часто не поступалися кращим півчим. Літньої днини грали в кеглі (криглі) й м'ячі на майдані, зрідка, але все ж заглядали в кавовий будинок. За освіченість і поведінку їх дуже шанували і нерідко Запрошували за гетьманський стіл. Направленого до комісії військового канцеляриста зустрічали у сотнях з корогвами, з усіма військовими почестями..., всяке завдане йому безчестя каралося якнайтяжче. Із їхнього стану виходили всі відомі в історії люди"¹.

Внаслідок свого становища військові канцеляристи були свідками, а іноді й учасниками багатьох подій, що відбувалися у політичному, економічному, суспільному житті України. їм доводилося бути присутніми і нерідко брати участь у розгляді господарчих, земельних, адміністративних, дипломатичних, державних справ та у розслідуванні скарг.

Маючи доступ до державних та інших офіційних документів, військові канцеляристи не лише знали на механізмах і підводних течіях сучасної їм політичної обстановки, а й були обізнані з історією України.

До складу власних бібліотек військових канцеляристів входило чимало рукописних книг. Серед них — найбільше літературних та історичних збірників, що були дуже популярними у XVIII ст. на Гетьманщині, їх створювали для себе читачі, зокрема і самі канцеляристи, які переписували з друкованих чи рукописних книг твори або їх частини і навіть тільки окремі уривки, що їм сподобалися. Створювали таким чином своєрідну бібліотеку в одному томі. Переписуючи, вони нерідко доповнювали текст, зокрема фактами і подіями, пов'язаними з даною темою, називали джерела, де така тема ще мала висвітлення, скорочували текст, децю викреслювали, виправляли дати, фіксували свою безпосередню реакцію на прочитане, іноді дуже емоційно. Додавали свої передмови до скопійованого, де могли й висловитися про просвітницьку мету, яку здійснювали, переписуючи твори. Документальні матеріали вони використовували як історичне джерело, вносячи до своїх збірок хроніки і літописи, доповнювали і продовжували їх або ж самі створювали історичні праці, взявши на себе обов'язок викласти історію Батьківщини, як, наприклад, військовий канцелярист, славнозвісний козацький літописець Самійло Величко.

Військові канцеляристи: Григорій Покас у 1751, а Олексій Дзівович у 1756 р. переписали у свої рукописні збірники "Дві гісторії о козацьком народі". Першу з двох "гісторій" — "Короткий опис Малоросії", що є конспективним викладом збору козацького літописця Григорія Граб'янки, Покас продовжив висвітленням історичних подій, які відбувалися в Гетьманщині з 1734 по 1751 р. ² Дзівович продовжив Покаса до 1754 р. ³

У своїх передмовах обидва військові канцеляристи звертаються до читачів, де свідчать, що вони керувалися високою патріотичною ідеєю. Покас запевняє "любомудрого" читача, що при читанні, "безпристрастно і уважно міркуючи, всі обставини оного народа і великість малоросійської нації ясно увідать возможете". Дзівович роз'яснює співвітчизнику важливість цих творів для пізнання його українських коренів, його родоводу: "Сії гісторії не тільки достойні^ а й потрібні і особливо корисні знанню людини, яка от роду в сих історіях своє першобитіє і перебування має". Автор закінчує передмову поясненням, що він, переписуючи "гісторію", мав і просвітницькі наміри: "не токмо собственно для себе, но ради всіх, хто би не пожелал сих гісторій ползваться".

Автором патріотичного літературно-історичного, великого віршованого твору "Розмова Великороси з Малоросією на честь, славу і захист Малоросії" (1762 р.) був перекладач Генеральної військової канцелярії Семен Дівович, який також закінчив Києво-Могилянську академію. Твір Семена Дівовича, високої художньої якості, являє собою діалог між Україною і Росією, яка, нічого не знаючи про минуле України, просить її розповісти про свою історію. Україна з почуттям національної гідності доводить свої права на історичну суверенність. Таким чином автор "Розмови..." з глибоким знанням української історії висвітлює героїчну визвольну боротьбу козацтва проти турецько-татарського наступу і проти польського панування. Особливу увагу приділяє Визвольній війні 1648—1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Семен Дівович у своєму творі висловлює ідею національної державної самостійності України та протест проти московської централістської політики в Гетьманщині. Він стверджує, що Великоросія і Малоросія — різні країни, рівноправні між собою, пов'язані лише "персоною спільного монарха", і підкреслює, що Україна добровільно вступила в персональну унію ⁴.

Військові канцеляристи в Генеральній військовій канцелярії працювали над створенням "діаріушів" (щоденників) та "журналів", в яких кожного дня фіксувалася адміністративна діяльність цієї установи. У діаріуші і журнали записувався короткий зміст постанов, розпоряджень, резолюцій на скарги від населення, інструкцій, указів, які приймалися в Генеральній військовій канцелярії, а також зміст урядових листів, "про-меморій" та інших документів, що надсилалися звідти у відповідні ін-станції. Поряд з цим вносилися в діаріуші і журнали повністю копії судових та державних документів, зокрема гетьманських універсалів, ім-ператорських указів і царських грамот.

Свої особливості мали діаріуші чи протоколи, пов'язані з поїздками українських гетьманів до Москви або Петербурга. В окремих зошитах описувалися дипломатичні церемонії, представництва, аудієнції при ім-ператорському дворі і водночас робилися щоденні записи про надіслані в Україну царські грамоти, гетьманські універсали з коротким викладом їх змісту. Коли не записувався якийсь факт, то пояснювалася причина цього, отже, обов'язково він згадувався.

Зошити (XVIII ст.) із записами про повернення гетьманів до столиці Гетьманщини — Глухова вшивалися у рукописну книжку з матеріалами про щоденну адміністративну діяльність Генеральної військової канцеля-рії у відсутності гетьмана, котрого на цей час заступав, як правило, гене-ральний обозний або хтось інший з числа генеральної старшини.

При створенні діаріушів і журналів передбачалася їх діловодська функція. Однак будучи своєрідними документальними хроніками, які поділялися за днями, місяцями, роками, вони нерідко включали живі, емоційні, не позбавлені художніх достоїнств описи подій адмініст-ративно-політичного, соціально-громадського життя Гетьманщини, а також матеріали судових справ: суперечки старшини за землю, скарги козаків, міщан, селян. Колоритними деталями заповнені діаріуші геть-манських відвідань російських імперських столиць — Москви, Петер-бурга. Іноді записувалися буквальні вислови відомих історичних діячів. Хоч значна кількість записів військовими канцеляристами у діаріушах і журналах наближається до протоколів, однак за інформаційною насиче-ністю і майстерністю викладу, лагідністю формулювань та вишуканіс-тю стилю вони якісно відмінні від протокольного жанру.

Ці рукописні книги, які створювалися для службового користуван-ня, зберігалися в Генеральній військовій канцелярії, до них не мали до-ступу сторонні. Але окремі документи, компактні їх, а також докумен-тальні витяги з діаріушів і журналів, і навіть іноді повністю журнали потрапляли в приватні рукописні історичні і літературні збірники за-вдяки військовим канцеляристам. Вони переписували документи до власних рукописних книг, а звідти іншими читачами робилися нові і **нозі** копії, нові редакції, варіанти.

Переписуючи історичні твори, а це, як правило, були козацькі літописи Самовидця і Григорія Грабянки та його конспективного викладу — "Короткого опису Малоросії", військові канцеляристи до-повнювали, ілюстрували, хронологічно **продовжували** їх тексти геть-манськими універсалами, царськими грамотами, урядовими, дипло-матичними, воєнними та іншими документами, зокрема офіційними і приватними листами, в яких відбулися соціально-економічні, політичні явища і події, що відбувалися в Гетьманщині. У результаті, в таких рукописних історичних збірниках офіційна фактографічність документа поєднувалася з динамічними емоційними розповідями козацьких літописців.

Переписані багаторазово документи втрачали свою первісну юридичну і діловодську функцію і перетворювалися на історичне джере-ло. Розвиваючи концепцію, що йшла з XVII ст., про винятково важливу

роль історичних знань в освіті і вихованні людини/ військові канцеляристи піднімалися до усвідомлення необхідності документування історичного викладу, підтверджуючи цим його історичну достовірність. У 1706 р в Києво-Могилянській академії її ректор Феофан Прокопович прочитав курс риторики, в якому шоста книга була присвячена історії, — "Про методи написання історії та про листи" ⁵. Прокопович стверджує там свою патріотичну думку: автор історичної праці мусить показати світові, що "історія його Батьківщини не позбавлена доблесті". Безперечно, військові канцеляристи-вихованці Києво-Могилянської академії не могли стояти осторонь ідей Феофана Прокоповича.

З великої кількості діаріюшів, журналів і оригіналів справ та окремих документів, котрі належали Генеральній військовій канцелярії, військові канцеляристи обирали такі, що становили тематичні документальні комплекти, тобто досить усталені набори документальних текстів, які повторювалися в ряді рукописних історичних збірників. За своєю тематикою пріоритетне місце в збірниках займають так звані Гетьманські статті — міждержавні договори, що визначали устрій Української гетьманської держави та порядок її взаємовідносин з Московською державою в другій половині XVII—XVIII ст. Крім текстів статей, наводилися документи про відправку царським урядом посольства або свого представника в Україну, про обговорення статей (протокольний запис), про обрання на козацькій Раді гетьмана і про його разом із старшиною присягу (присяжні списки), ратифікаційні та інші царські укази і грамоти \

Другий компакт документів був пов'язаний з періодами міжгетьманства, коли вибори гетьмана заборонялися царським урядом, який впроваджував на цей час в Україні імперські установи управління: Малоросійську колегію (1722—1727 рр.) і Правління гетьманського уряду (1734—1750 рр.). До складу цього комплексу входять, наприклад, документи про звернення козацьких старшин на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком до Петра І з проханням ліквідувати Малоросійську колегію і дозволити вибори гетьмана, а також документи про жорстоку розправу російського царя з українськими депутатами ⁷.

В окрему рукописну книжку якийсь військовий канцелярист переписав повністю "Журнал" Генеральної військової канцелярії за 1745 р. про перебування українських депутатів при імператорському дворі та їх клопотання вже в другому періоді міжгетьманства відновити гетьманську владу. Подається також "Челобитная малоросійського народа", представлена імператриці Єлизаветі Петрівці⁸.

Отже, проблеми Української гетьманської держави, її суверенності, автономії були предметом особливої зацікавленості українського суспільства XVIII ст:

Документальний компакт економічного характеру за століття (1654—1755) про внутрішні і загальноімперські податкові збори в Україні були животрепетними і для військових канцеляристів, і для тих, хто копіював ці документи в свої збірники ⁹.

у В окрему рукописну книжку був повністю переписаний "Журнал шествия еє императорского величества... из Москвы в Киев в июле месяце 1744 года". У цьому "Журналі" дуже докладно описаний маршрут подорожі Єлизавети Петрівни, яка прихильно ставилася до України, церемонія зустрічей, яскраво передано святкування в Києві¹⁰.

Про вибори гетьманом Кирила Розумовського свідчать 25 документів за 1745—1750 рр. Опис процедури обрання призначеного імператрицею Кирила Розумовського гетьманом (в рукопису це називається "театром") поєднується з розпорядженнями нового гетьмана Генеральній військовій канцелярії та генеральним старшинам. Вміщені також імператорські грамоти та переклади з французьких газет про ці вибори і виписки з Литовського статуту ¹¹.

Використовуючи матеріали Генеральної військової канцелярії, військові канцеляристи створювали суто документальні збірники, комбінуючи документальні компакти з іншими окремими судовими, дипломатичними, торговельними матеріалами, зокрема копіями друкованих царських грамот і маніфестів, сенатських указів тощо. Такі документальні збірники військових канцеляристів і копії з них були прообразом української археографії, тобто спеціальної історичної дисципліни про видання історичних матеріалів, зокрема архівних документів. Хоч це були недруковані документи, але вони тиражувалися в рукописних збірниках. Між іншим, українська традиція оповіщати населення про державні і урядові документи в церквах, на майданах тощо називалася "публікацією".

Грубезні томи в 400—600 аркушів діаріушів і журналів Генеральної військової канцелярії заповнювалися кількома військовими канцеляристами, їх звичайно було від двох до десяти. Але вони не залишали своїх імен. Рідкісним винятком можуть бути імена двох канцеляристів у діаріуші за 1722—1723 рр. ¹² Військовий канцелярист Пилип Борзаківський сам назвав себе "писателем сього діаріуша" ¹³, що його він вів з 3 липня 1722 р., тобто від початку, до 1 березня 1723. Його продовжив з 1 березня 1723 р. другий військовий канцелярист — Павло Ладинський, який, відмітивши своє авторство в акровірші, там же визначає труднощі і складності писання діаріушів. Воно вимагало, за його твердженням, розмислу, майстерності коротко, але точно, повноцінно описувати зміст подій, справ, а також потребувало мистецтва побудови викладу та наявності енергії і бажання займатися таким писанням.

**Планет княжич небесних місяц март начася,
Когда сей діаріуш мні писать казася,
А именно о всяких ділах обших, знатных,
Монарших и войсковых, тайных и частных,
Во время правления, помежду гетманством.**

**Діаріуш сей писать и аки в зеркалі
Кратко а раздумливо пишемся зріти.
Да бодрость и охоту ко тому ж іміти,
Іміти и искусство и вежливость знати»
Як і в якої что сим и почем писати ¹⁴ .**

Підсумовуючи характеристику діяльності військових канцеляристів, можна зробити висновок, що ці службовці центрального органу виконавчої влади у Гетьманщині — Генеральної військової канцелярії — були не просто функціонерами, чиновниками, а високоосвіченими творчими людьми, просвітниками, патріотами України, поширювачами історичних знань. Вони відіграли велику роль у розвитку української історіографії і джерелознавства ХУІІІ ст. їм належить велика заслуга у формуванні громадсько-політичної і національної свідомості в українському суспільстві ХVІІІ ст.

Таким чином, військові канцеляристи становили особливе коло світської української інтелігенції з розвинутою національною самосвідомістю і демократичними поглядами. Михайло Грушевський назвав їх "козацькою інтелігенцією", підкреслюючи, що "стан військових канцеляристів виховала Київська академія". Видатний український історик вважав, що військові канцеляристи посіли почесне місце в літературному процесі України ХVІІІ ст. і "готували національне українське відродження ХІХ ст... Вони залишались об'єктом гордощів для пізніших поколінь українських патріотів".

Слід зауважити, що з військових канцеляристів Генеральної військової канцелярії водночас формувалася українська адміністративна еліта. Якась їх частина зараховувалася до того прошарку козацької старшини,

що був першим ступенем для входження в середовище знатного козацтва. Вони могли одержувати рангові села за службу, їх висували до складу правлячої сотенної або полкової старшини, найчастіше вони займали посади сотника, полкового писаря або ж їх включали в особливу привілейовану групу і надавали їм звання бунчукового товариша. Таким чином вони підлягали тільки владі гетьмана, знаходилися під його бунчуком. Вливаючись у середовище правлячої старшини-урядовців регіональної влади Гетьманщини, військові канцеляристи вносили в це середовище освіченість та інтелігентність.

Яскравим прикладом може бути постать Степана Лукомського (1701 — кінець 70-х рр.), вихідця з козацької родини, виховання Києво-Могилянської академії, військового канцеляриста, сотника Яготинської, Переяславської, Переволочанської сотні. Він займався перекладами творів з польської і латини, у яких описувалися події, що відбувалися в Україні. Також залишив три історичні праці, пов'язані з історією українського козацтва. "Заради полезного удовольствования зацікавленого читача" — так засвідчує Лукомський просвітницьку мету своєї діяльності, водночас підкреслюючи, що цим він й задовольняє свій інтерес до історії Батьківщини. На схилі літ, будучи у відставці, Лукомський записав, що перекладацькою діяльністю, виписками із "Бесід Іоанна Златоуста", він займався "для власної своєї пользи, маючи нудну годину". Отже, цей козацький інтелігент ХУІІІ ст. декларував, що він не може існувати без інтелектуальної духовної праці¹⁵.

¹ Словарь малоросійський старини, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским. К., 1894.

² Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Петербург). Рукописний відділ. F IV, № 812 (Далі — ДПБ).

³ Наукова бібліотека Харківського державного університету. №135 с.

⁴ Разговор Великороссии с Малой Россиею. В кн.: Українська література ХУІІІ ст. К., 1983; Із поеми "Розмова Великороси з Малою Росією". Антологія української поезії. Т.1. К., 1984.

⁵ Прокопович Ф. Філософські твори в 3-х томах. Т.1. К., 1979. С. 336—353. Оригінал зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (Далі — Інститут рукопису...), ф. ДА/П418, арк. 146—152.

⁶ Інститут рукопису..., ф. 1, 186, 584, 3862, 3866, 58041—58049, 7563, VIII 150/50; ДПБ, РІЧ 808, 810, 889; Державна бібліотека Росії (Москва). Рукописний відділ. (Далі — ДБР), ф. 205, № 420; Центральний державний архів України, Колекція Історичного товариства Нестора-Літописця, №19.

⁷ Інститут рукопису..., 150 м/150

⁸ Там же, 151М/51.

⁹ Там же, ф. 1, 54483, Лаз. 32.

¹⁰ Там же, ф. 1, 7565.

¹¹ Там же, ф. 1, 581, 593, VIII 214 м/35; ДБР. Муз. 435/2899.

¹² Інститут рукопису..., ф. 1, № 66710.

¹³ Там же, арк. 19.

¹⁴ Там же, арк. 211.

¹⁵ М а с л о в С е р г і й. До питання про літературну спадщину С. В. Лукомського; Його ж. З культурного життя Придніччя. С. В. Лукомський: В кн.: Бюлетень Приднізького обласного музею. № 2. Придніччя. 1979. С. 1—3

